

Əlişir Nəvai Əsərlərinin Türkiyədə Tədqiqatçısı Və Naşiri Agah Sırrı Ləvənd

Agah Sirri Levand, a Prominent Researcher and Publisher of Alisher Navai's Works in Türkiye

Töhfə Talibova

E-mail:

tohfe_t@yahoo.com

Tel: +994503565669

Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə: Türk dünyasının dahi söz ustası, XV əsr özbək (Çağatay) ədəbiyyatının klassik şairi Əlişir Nəvai (1441-1501) ədəbi irsi müasir dövrdə Türkiyədə ən geniş tədqiq edilən və əsərləri dəfələrlə nəşr edilən sənətkarlardan biridir. Əsasən 1941-ci ildə anadan olmasının 500 illiyi qeyd ediləndə, ilk dəfə yaradıcılığı və ədəbi şəxsiyyəti haqqında türk oxucusuna məlumat verilən şairin ədəbi irsi XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq daha geniş tədqiq edilməyə başlamışdır. Bu ənənənin banisi kimi, heç şübhəsiz, tanınmış türk alimi Agah Sırrı Ləvəndin (Agah Sırrı Levend) böyük xidmətləri olmuşdur. O, həmin dövrdə mütəfəkkir şairin ədəbi irsi haqqında qiymətli elmi məqalələr yazıb Türkiyədə çap etdirən və əsərlərini Türkiyədə ilk dəfə nəşr etdirib, elmi ictimaiyyətə təqdim edən alim kimi, nəvaişünaslıq elminin əsasını qoymuşdur.

Məqalədə, Türkiyədə Əlişir Nəvai yaradıcılığının tədqiqatçısı və əsərlərinin ilk naşiri Agah Sırrı Ləvəndin nəvaişünaslıq fəaliyyəti və mütəfəkkir şairin ədəbi irsi barədə geniş məlumat verilir.

Həmçinin məqalədə Agah Sırrı Ləvəndin özbək ədəbiyyatının klassik şairi Əlişir Nəvai ədəbi irsinin nəşri ilə yanaşı, əsərlərinin tədqiqi sahəsindəki elmi fəaliyyəti və yazdığı məqalələri haqqında geniş məlumat verilir.

Açar sözlər: *Agah Sırrı Ləvənd, Əlişir Nəvai, bədii yaradıcılıq, nəvaişünaslıq, ədəbi irs*

Məqalənin gəldiyi
tarix/Received: 28.10.2025

Qəbul tarixi/Accepted:
22.12.2025

Nəşr tarixi/ Available Online:
24.12.2025

Abstract: Alisher Navai (1441-1501), a great master of words in the Turkic world and a classic poet of 15th-century Uzbek (Chagatai) literature, is one of the most widely studied and widely published artists in modern Turkey. The literary heritage of the poet, whose work and literary personality were first introduced to the Turkish reader when the 500th anniversary of his birth was celebrated in 1941, began to be studied more extensively starting from the 1960s. The founder of this tradition, undoubtedly, was the renowned Turkish scholar Agah Sirri Levend. As a scientist who wrote and published valuable scientific articles about the literary heritage of the thinker poet at that time, and who was the first to publish his works in Turkey and present them to the scientific community, he laid the foundation of the science of Nawa studies in Turkey.

In the article, the research activity of Agah Sirri Levand, a researcher of Alisher Navai's creativity in Turkey and the first publisher of his works, and the literary heritage of the poet-thinker are included in a comprehensive study based on the scholar's own research works.

The article also provides extensive information about Agah Sirri Levend's scholarly activities in the field of studying the works of Alisher Navai – the classical poet of Uzbek literature – along with the publication of Navai's literary heritage, as well as the articles he authored.

Keywords: *Agah Sirri Levand, Alisher Navai, artistic creativity, Navoi studies, literary heritage*

Giriş / Introduction: Türk dünyasının mütəfəkkir şairi, Orta əsrlər klassik türkdilli ədəbiyyatın zəngin qollarından sayılan – Özbək-Çağatay ədəbiyyatının banisi, mütəfəkkir şair və görkəmli dövlət xadimi Əlişir Nəvainin (9 fevral 1441, Herat, Teymurilər dövləti – 3 yanvar 1501, Herat, Teymurilər dövləti) əsərləri haqqında Türkiyə Respublika elan edildikdən (29 oktyabr 1923-cü il) sonra əsasən ədəbiyyat kitablarında məlumat və yaradıcılığından nümunələr verilmişdir.

Şairin ədəbi yaradıcılığı haqqında elmi-tədqiqat əsərlərinin yazılması və əsərlərinin nəşri isə uzun illər keçəndən sonra mümkün olmuşdur. Belə ki, 1941-ci ildə qüdrətli söz ustası Əlişir Nəvainin anadan olmasının 500 illik yubileyi beynəlxalq səviyyədə qeyd edilən zaman Türkiyə Respublikasında da mütəfəkkir şairin geniş oxucu kütləsinə tanındılması məqsədilə müəyyən işlər görülmüşdür. Bunlardan ən əhəmiyyətli 9 fevral 1941-ci ildə elmi ictimaiyyətin, alim və ziyalıların iştirakı ilə Əlişir Nəvaiyə həsr edilmiş yubiley tədbirlərinin keçirilməsi olmuşdur. Yubileylə əlaqədar dahi şairin əsərləri nəşr olunmasa da, keçirilən tədbirlər onun zəngin yaradıcılığının tədqiqi və nəşri istiqamətində mühüm rol oynamışdır. Əsasən əsərlərinin təhlilinə həsr edilmiş kiçikhəcmli məqalələr çap edilmiş, konfranslar keçirilmiş, Türkiyə xaricində şairin ədəbi irsi haqqında yazılmış əsərlər türk dilinə tərcümə olunaraq çap edilmişdir. Bu sahədə görkəmli alimlərdən Zəki Vəlidü Toğanın, Fuad Köprülünün, Agah Sırrı Ləvəndin böyük xidmətləri olmuşdur. Araşdırmamız zamanı Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında tanınmış nəvaişünas alim Agah Sırrı Ləvəndin çalışmalarından bəhs edən bir məqaləyə rast gəldik. Məqalənin müəllifi professor Hamza Zülfikar əsasən A.S.Ləvəndin Əlişir Nəvai əsərlərinin nəşri haqqında fikir bildirmiş, tədqiqatçı görkəmli şairin ədəbi irsinin toplandığı dördcildlik nəşrinin məziyyətlərindən geniş bəhs etmişdir (Zülfikar, 2023, pp. 338-343)

Qeyd etmək lazımdır ki, Agah Sırrı Ləvənd mütəfəkkir şairin yaradıcılığı ilə bağlı geniş elmi fəaliyyətə başlamamışdan əvvəl hazırlıq mərhələsi keçmişdir. Belə ki, ilk araşdırmalarından da göründüyü kimi, o əvvəlcə Əlişir Nəvainin əlyazmalarının Türkiyə muzey və kitabxanalarında axtarışı, mövcud əsərlərinin məzmunu, yazılma tarixi, əsərlərinin dil məsələləri ilə məşğul olmuşdur. Onun özü bu barədə belə yazmışdır: *“İstanbul Universiteti Ədəbiyyat Fakültəsi Professorlar Şurasının qərarı ilə, 1953-cü dərslər ili başında Türkoloji bölümündə sərbəst dərslərə başladığım zaman, ilk olaraq “Türk ədəbiyyatı tarixinin qaynaqları” mövzusu götürmüş, türk ədəbiyyatında ilk şairlər təzkirəsi olan “Məcalisün-nəfais”dən bəhs edərkən, Əlişir Nəvai üzərində önəmli durmuşdum. Sonrakı il “Türk ədəbiyyatı tarixinə giriş” olaraq “Ədəbiyyat tariximizin başlıca məsələləri”ni götürməklə bərabər, “qaynaqlar” bəhsinə davam etmişdim. Nəvai üzərindəki bu çalışmalar bir başlanğıc oldu. Böyük Türk şairini, həyatı və əsərləri ilə birlikdə, illərlə başlı-başına bir dərslər mövzusu olaraq götürməklə bu çalışmaları genişlətdim. Bir yandan qaynaqları gözədən keçirir və Nəvainin əsərlərini incələrkən, digər tərəfdən də Nəvainin Türkiyə kitabxanalarından tapılan əlyazma əsərlərinin bir-bir surətlərini çıxararaq, 90 nüsxə təsbit etdim. Bu araşdırmalar, Nəvai adına qeydiyyatdan alınmış bəzi əsərlərin meydana çıxmasına yol açdığı kimi, davam edən bəzi yanlışların düzəldilməsinə və bəzi əskikliklərin tamamlanmasına da imkan vermiş oldu”* (Sırrı, 1957, s. 189).

Əsas hissə / Main Part

Beləliklə, Agah Sırrı Ləvənd Əlişir Nəvainin əlyazma nüsxələrini əldə etdikdən, onun yaradıcılığında mühazirələr oxuyandan sonra, onun yaradıcılığı barəsində məqalələr yazmağa başlamışdır. Görkəmli alimin Əlişir Nəvai ilə bağlı ilk məqaləsi 1956-cı ildə “Türk dili araşdırmaları illiyi” dərgisində çap etdirdiyi “Nəvainin ərəbcə sözlüyü” (“Nəvainin arapça sözlüyü”) adlanır (Sırrı, 1957, s. 189). Müəllif bu məqaləsində Türkiyə kitabxanalarından Əlişir Nəvainin qələminə

məxsus olduğu güman edilən “Səbatu əbhur” adlanan ərəbcədən ərəbcəyə bir lüğətin əlyazmasını tapdığından bəhs etmişdir. Yeni tapıntı haqqında müfəssəl məlumat verən müəllif məqalənin əvvəlində yazır: “*Böyük türk şairi Əlişir Nəvainin əsərləri arasında həm də ərəbcə sözlük tapıldığını bilən yoxdur. Ondan bəhs edən yerli və xarici qaynaqlarda belə bir əsərin adı keçməz; bununla bağlı bir qeydə də rast gəlinməz. Nəvainin kültür aləminə bilinməyən ərəbcə sözlüyü bu gün meydana çıxmışdır. “Səbatu əbhur” adını daşıyan bu əsər, Ayasofya kitabxanasında 4862 nömrə ilə qeydiyyata alınmışdır*” (Sırrı, 1957, s. 239).

Müəllif bu məqaləsində aşkar etdiyi əlyazma nüsxələrinin ön sözlərinin verdiyi məlumata əsaslanaraq, qeyd edir ki, 1049/1639-cu illərdə Əlişir Nəvainin qaralama şəklində qalmış bu lüğəti, Şam valisi və Hac əmiri məşhur vəzir Osman Paşanın əlinə keçmişdir. Paşa da bu əlyazmanın qiymətli bir əsər olduğunu anlamış və o dövrün məşhur ərəb alimi və ədibi Əhməd bin Əli əl-Məniniyə (1678-1759) həmin qaralamanın üzünün köçürülməsini tapşırılmışdır. O da “Əli Şir Nəvainin *Əs Səbatu əbhur*” adlı sözlüyünü Şam valisi və Hac əmiri məşhur vəzir Osman Paşa üçün toplamış və onu müəllifin qaralamalarından təmizləyib gözəlləşdirmiş, bir də ön söz əlavə etmişdir” (Sırrı, 1957, s. 240). Məninini göstərir ki, Əlişir Nəvai lüğəti hazırlayan zaman doğruluğuna inandığı aşağıda adları göstərilən yeddi mənbədən istifadə etmişdir: “Sihahul-cövhəri”, “Təkmilətus-sagani”, “Kəşşafuz-Zəməxsəri”, “Qarəyibul-hədis”, “Müfəssəl” və İbnul-Hacibin iki Müqəddəməsi ilə şərhləri və “Məqamət” şərhləri ilə etibarlı divanlardan və başqa sözlüklərdən istifadə etmişdir (Sırrı, 1957, s. 240). Məninini yazdığına görə, Əlişir Nəvai lüğəti tərtib edərkən adları çəkilən yeddi mənbədən istifadə etdiyinə görə, əsərini “yeddi dəniz” mənasını verən “Səbatu əbhur” adlandırmışdır.

Əsərin yazıldığı tarix barəsində, Ağah Sırrı Ləvənd yazır ki, “*Məninini, Nəvayi “Xorasan üfüqündən doğan fəzilətlər günəşi” deyər vəsf etdikdən və onun haqqında “əvhədül-vəqti vəz-zaman” dedikdən sonra, qaralamada tapdığı maddələrin bundan ibarət olduğunu, tərəddüd etdiyi yerlərdə orijinallarına müraciət etməklə, müəllifin istədiyi şəkildə əsəri qələmə aldığı və 1149-cu ilin başlanğıcı olan məhərrəm ayı içində bazar günü başa çatdırdığını yazır*” (Sırrı, 1957, s. 241).

Məqalə müəllifi sonra əsərin Türkiyə kitabxanalarında saxlanılan əlyazma nüsxələrinin yerləri və onlar haqqında bəzi məlumatları vermişdir. Məlum olmuşdur ki, əsərin Türkiyə Süleymaniyyə kitabxanasında beş əlyazma nüsxəsi vardır (Sırrı, 1957, ss. 241-243). Ağah Sırrı Ləvənd bu lüğətin Əlişir Nəvainin qələminə məxsus olduğuna sübut edəcək başqa bir faktı da göstərərək yazır: “*Məninini sözünə etibar ediləcək tanınmış bilgilərdən olması, çağdaşı olan Muradinin “Silküd dürər” də “Səbatu əbhur”dan bəhs etməsi, əsərin Nəvaiyə aid olub-olmadığı haqqında tərəddüdə yer buraxmayır. Nəvainin də belə bir əsəri yazacaq qüdrətdə olduğuna şübhə yoxdur. Anlaşılır ki, Nəvai bu əsərini ömrünün son illərində qələmə almış, onu bəyazə çəkməyə vaxt və imkan tapmamışdır*” (Sırrı, 1957, s. 243). Bütün bu dəlilləri göstərməklə yanaşı, bu lüğətin Əlişir Nəvainin qələminə mənsub olduğuna Ağah Sırrı Ləvəndin özü şübhə ilə yanaşmışdır. O, bu barədə yazmışdır: “*Ancaq, insanda maraq oyandıran bir nöqtə qalır: Nəvai kimi məşhur bir şairin belə bir əsəri, necə olur ki, ölümündən sonra dərhal ortaya çıxmır? Ölümündən 250 il keçdikdən sonra, bilinməyən bir tərəfdən Şam valisinin xəsinəsinə gətirilir*” (Sırrı, 1957, s. 243).

Ağah Sırrı Ləvənd lüğətin əlyazmasının Əlişir Nəvaiyə aid olmasına tam əmin olmaq üçün araşdırmalarını davam etdirir və Nuruosmaniyyə Kitabxanasında əlyazmanın yeni bir nüsxəsini (№4752) aşkara çıxarır. Əlyazmanın geniş təsvirini verən müəllif onun kimə məxsus olması barəsində fikrini belə yekunlaşdırır: “*Səhifə kənarında bir çox çıxıntılıqların və sonlara doğru bir çox silinmələrin və düzəltmələrin olması, nüsxənin “müsənnif”in qələmindən çıxdığı şansı verir. Fəqət, bu “müsənnif” kim? Nəvaimi, yoxsa Nəvainin qaralamalarını yenidən qələmə alan Məninimi? Nüsxənin Nəvainin qələmindən çıxmış, yaxud düzəltmələrin onun tərəfindən edildiyini hesab edirəm. Nüsxə həqiqətən “müsənnif” qələmindən çıxmışsa, bu “müsənnif” Məninini olmalıdır. Vərəq 28b də*

“Təməlləkəhül-fakir Əl Hac Abdullah bəg” ibarəsi ilə 1135 tarixi var. Bu nüsxə ilə 1149-da yazılmış olan Ayasofya nüsxəsinin yazıları görünüşdə bir-birinə bənzəyir. Fəqət, diqqət ediləndə, kəlimə şəkillərinin dəyişik olduğu görünür. Bununla bərabər, “müsənnif”in ikinci nüsxəni dəyişik bir nəsxələ yazılmış olması mümkündür. Bu hala görə, Məninin ilk dəfə Nuruosmaniyyə nüsxəsinə yazaraq lazımı düzəlişlər etmiş, sonradan ön və son sözləri də əlavə edərək, Ayasofya nüsxəsinə qələmə almış ola bilər. Hətta Süleymaniyyə nüsxələri də, bəlkə bu dövərdə Məninin qələmindən çıxmışdır” (Sırrı, 1957, ss. 244-245).

Agah Sırrı Ləvənd məqalənin sonunda əlyazmanın Ayasofya nüsxəsinin faksimilesini vermişdir (Sırrı, 1957, ss. 246-249).

Gözləmək olardı ki, Agah Sırrı Ləvəndin bu tapıntısı elm aləmində, xüsusən Əlişir Nəvəinin yaradıcılığı ilə məşğul olan alimlər arasında böyük marağa səbəb olacaq, yeni məqalələr yazılacaqdır. Lakin həmin dövrdə elm aləmi bu məlumatı sükutla qarşılamışdır. Yalnız 1957-ci ildə professor Əhməd Ateş “Əli Şir Nəvəinin ərəbcə sözlüyü haqqında” adlı məqalə ilə çıxış edərək, bu sükutu pozmuş olmuşdur (Ateş, 1957, ss. 183-188). Əhməd Ateş, Agah Sırrı Ləvəndin aşkara çıxardığı “Səbatu əbhur”un kitabxanalarda olan altı nüsxəsinə müqayisə edir, müəyyən fikirlər söyləyir və özü də əlavə araşdırma aparır. Məlum olur ki, alman şərqsünası C.Brockelmanın məşhur “*Geschichte der arabischen Literatur*” (“Ərəb ədəbiyyatı tarixi”) adlı kataloqunda həmin əsərin olduğundan xəbər verilir. Eyni zamanda, Katib Çələbinin “Kəşfüz-zünun” adlı əsərində də eyni adlı əsərdən bəhs edildiyi məlum olur (Ateş, 1957, ss. 186-187). Onun müəllifinin hicri 900-cü illərdə vəfat etmiş Əbdül Cəlil b.Yusifil-Akhisarlı olduğu göstərilir. Yeni tapıntılardan çıxış edərək, professor Əhməd Ateş bildirir ki, “Səbatu əbhur”un indiki halda əminliklə Əlişir Nəvəiyə məxsus olduğunu söyləmək mümkün deyil. O, indiki halda Katib Çələbiyə istinad edərək, əsərin müəllifinin Əbdül Cəlil bin Yusifil-Akhisarlı, əl-Mənininə istinad edərək, əsərin müəllifinin Əlişir Nəvai olduğunu söyləməyin mümkünlüyünü göstərir (Ateş, 1957, s. 187). Bununla belə, professor Əhməd Ateş bildirir ki, “Bilgimizin bu günkü halında, yazar olaraq, bu iki şəxsədən birini kəsin bir şəkildə göstərmək mümkün deyildir. Ancaq mən şəxsən birinci ehtimalı daha çox mümkün görməkdəyəm. Çünki yuxarıda söyləndiyi kimi, “Səbatu əbhur” Nəvəinin əsəri olsaydı, belə qaralama şəkildə qalmazdı, ətrafındakı müstənsihlər, bir çox səbəblərə görə, bunu dərhal təmizləyərdilər və ya heç olmasa, çağdaşlarının yaddaşlarında bundan bir iz qalardı. Beləliklə, Ləvənd də eyni şübhəni göstərməkdədir və “Nəva kimi məşhur bir şairin belə bir əsəri, necə olur ki, ölümündən sonra dərhal meydana çıxmıyır. Ölümündən 250 il keçdikdən sonra bilinməyən bir tərəfdən Şam valisinin xəzinəsinə gətirilir” deməkdədir.

“Səbatu əbhur”, yazarı kim olursa olsun, əl-Mənininin söylədiyi kimi, son dərəcə qiymətli bir sözlükdür. Yazar bunu qələmə alarkən, öz dövrünə qədər yazılmış sözlükləri yetərli hesab etməmiş, onlardan daha mükəmməl bir əsər meydana gətirmək istəmişdir və yenə əl-Mənininin heyrat edərək qeyd etdiyi kimi, buna həqiqətən müvəffəq olmuşdur” (Ateş, 1957, s. 187).

Professor Əhməd Ateş əqaləsinin sonunda yazır: “*Son olaraq demək olar ki, “Səbatu əbhur” kimin əsəri olursa olsun, sayın A.S.Ləvənd çox diqqətə dəyər bir əsərə marağımızı çəkmişdir və buna görə içdən təşəkkürlərimizə haqq qazanmış olmaqdadır. Ümid edilir ki, türk dili və ədəbiyyatı ilə məşğul olanlar, çox yaxın zamanlarda, sualı qəti şəkildə həll edə biləcək məlumatları dərc edərlər” (Ateş, 1957, s. 188).*

Çox təəssüf ki, A.S.Ləvəndin məqaləsinə professor Əhməd Ateşin münasibət bildirməsindən illər keçsə də, elm aləmində yeni araşdırmalar aparılmamışdır. Nəhayət ki, 2020-ci ildə türkiyəli araşdırmaçı Zəhra Fidan A.S.Ləvəndin qaldırdığı məsələyə həsr etdiyi məqaləsinə çap etdirmişdir (Fidan, 2020, ss. 402-411). Müəllif bu məqaləsinə çap etdirməkdə məqsədini də əvvəlcədən

bildirmişdir: “Əlyazma kataloqlarında “Səbatu əbhur” adı ilə qeydiyyatdan keçmiş bir başqa əsər də Əbdülcəlil bin Yusif əl-Akhisariyə aiddir. Bu iki əsər bioqrafik qaynaqlarda da bir-biri ilə qarışdırılmışdır. Bu çalışmada məqsədimiz, Agah Sırrı Ləvəndin elm aləminə tanıtdığı və Əhməd Atəşin də qiymətləndirdiyi, “Səbatu əbhur” adlı əsərin Əli Şir Nəvaiyə aid olub-olmadığı mövzusunda bir açıqlıq gətirmək deyildir. Məqsədimiz, Əhməd Atəşin məqaləsində önə sürdüyü sözügedən *ərəbcə-ərəbcə* sözlüyün Akhisarlı Əbdülcəlil bin Yusifə aid ola biləcəyi fikrinin doğru olmayacağını göstərmək, bu şəxs və onun əsərinə dair bilgi verməkdir. Beləliklə, bir-birini izləyən qaynaqlardakı bilgi yanlışlıqları bir az olsun düzəlmiş, qarışıqlığın qarşısı alınmış olacaqdır” (Fidan, 2020, s. 402). Zəhra Fidan öz araşdırmaları sayəsində müəyyən etmişdir ki, “Agah Sırrı Ləvəndin aşkar etdiyi “Səbatu əbhur”dan fərqli olaraq, Akhisarlı Əbdülcəlil bin Yusifin “Səbatu əbhur” adlı əsəri “heyvanlar üzərinə hazırlanmış bir mənzum sözlük və onun yenə yazarı tərəfindən hazırlanmış şərhidir. İndiki bilgilərimizlə iki nüsxə olan əsərin mənzum sözlük hissəsi müstəqil olaraq kitabxanalarda mövcud deyildir” (Fidan, 2020, s. 407). Beləliklə, məlum olmuşdur ki, Akhisarlı Əbdülcəlil bin Yusifin lüğəti heyvanların özəllikləri haqqında hazırlanmış əsər və onun şərhidir. Müəllif əsərini yeddi bəhr (dəniz) şəklində tərtib etdiyinə görə, əsərinə “Səbatu əbhur” adını qoymuşdur (Fidan, 2020, s. 407).

Beləliklə, Zəhra Fidanın araşdırması göstərmişdir ki, Agah Sırrı Ləvəndin Türkiyə kitabxanalarından aşkar etdiyi və Əlişir Nəvaiyə məxsus olduğunu bildirdiyi “Səbatu əbhur” adlı lüğət *ərəbcədən ərəbcəyə*dir. Akhisarlı Əbdülcəlil bin Yusifin heyvanlar haqqında hazırladığı lüğəti isə *ərəbcədən türkcəyə*dir və əsər “Şərhi-səbatu əbhur” adlanır. İkincisi, Zəhra Fidan müəyyən etmişdir ki, Agah Sırrı Ləvəndin Türkiyə kitabxanalarından aşkar etdiyi *Ərəbcədən-Ərəbcəyə* olan lüğətin iki nüsxəsində Akhisarlı Əbdülcəlil bin Yusifin adı göstərilmişdir. Əslində isə kataloqdakı bu göstərici səhvdir. Onun lüğəti *ərəbcədən türkcəyə*dir.

Zəhra Fidan göstərdiyi bu və digər dəlillər əsasında belə qənaətə gəlmişdir ki, lüğətlərin adları eyni olsa da, məzmunları müxtəlifdir. O göstərir ki, “*bu iki sözlüyün ad bənzərliyi və birinin Ərəbcə-Ərəbcə, digərinin Ərəbcə-Türkcə hazırlanmış olmasından başqa bir ortaq tərəfi yoxdur*” (Fidan, 2020, s. 410).

Beləliklə, Zəhra Fidan apardığı araşdırmalar nəticəsində bildirir: “*Haqqında danışılan Ərəbcə-Ərəbcə sözlüyün Əlişir Nəvaiyə aid olub-olmayacağı haqqında indilikdə bir fikir irəli sürməyirik. Bu sözlüyün əsl müəllifinin kim ola biləcəyi, ya da Əlişir Nəvaiyə aid olub-olmayacağı, nə üçün ona aid olduğunun düşünüldüyü, söz sayı mövzuları isə əsərin bütün olaraq elmi nəşri hazırlanıb və etibarlı mənbələrin ortaya çıxması ilə müəyyən ediləcəkdir*” (Fidan, 2020, s. 410).

Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, belə bir fikir söyləmək olar ki, Agah Sırrı Ləvəndin aşkar etdiyi və Əlişir Nəvaiyə aid olduğunu bildirdiyi “Səbatu əbhur” adlı lüğətin bu günə qədər başqa bir müəllifə aid olduğu sübut olunmadığına görə, Agah Sırrı Ləvəndin fikirləri qüvvədədir.

Agah Sırrı Ləvəndin Əlişir Nəvai yaradıcılığına həsr etdiyi məqaləsi “Nəvainin əsərləri” adlanır (Sırrı, 1957, ss. 189-193). Öz dövründə, elə indinin özündə də Əlişir Nəvainin ədəbi irsini tam halda Türkiyə və Türkiyə xaricindəki türklərə tanıtma istiqamətində çox əhəmiyyətli olan bu məqaləsində müəllif şairin əsərləri haqqında ətraflı məlumat vermişdir.

Əvvəlcə türk divanları haqqında məlumat verən müəllif, bildirir ki, Nəvai dostu Baykaranın məsləhəti ilə gənclik illərindən başlayaraq yazdığı şeirlərini dörd divanında toplamışdır. Bütün şeirləri həyatının dörd dövrünə bölən Nəvai müvafiq yaş həddinə görə tərtib etdiyi divanları belə adlandırmışdır:

- Qarabiüs-siğar* (8-20 yaşları arasında yazdığı şeirlər),
- Nəvadirüş-şəbab* (20-35 yaşları arasında yazdığı şeirlər),
- Bədayiül-vəsət* (35-45 yaşları arasında yazdığı şeirlər),

Fəvaidül-kibər (45-60 yaşları arasında yazdığı şeirlər) (Sırrı, 1957, ss. 189-190).

Nəvainin “Töhfətül-əfkar”, “Nəsimul-huld”, “Ruhul-qüds”, “Aynul-həyat”, “Minhacun-nəcat” və “Qüvvətül-qulub” adlı qəsidələri ilə “Fusuli-ərbəa” adlı qəsidəsinin adını çəkən müəllif Nəvainin fars dilində yazdığı divanının olduğunu bildirir və hər iki dildə olan divanlarından başqa, yazdığı əsərlərin adlarını yazıldığı tarixə uyğun olaraq sıralayır (Sırrı, 1957, ss. 190-191).

Məqalədə Ağah Sırrı Ləvənd həmçinin Əlişir Nəvaiyə məxsus olduğunu bildirdiyi əsərlər haqqında da məlumat verir. İlk məqaləsində haqqında danışdığı “Səbatu-əbhur” (Ərəbcə sözlük) əsərindən bu məqalədə də məlumat verir: “*Bu əsərin adı qaynaqlarda keçməz və Qərb elm aləmi bu əsəri tanımaz. Əsərin Ayasofya Kitabxanasındakı nüsxəsini ilk dəfə görmüş, sonradan gördüyüm beş nüsxə ilə birlikdə əsəri elm aləminə tanıtmışdım*” (Sırrı, 1957, s. 191), – deyər əvvəlki məqaləsini xatırladır.

Məqalə müəllifi Əlişir Nəvaiyə məxsus olduğunu bildirdiyi başqa iki əsər haqqında məlumat verir: “*Müəmmayati-Əsmi-Hüsnə* (farsca): Türkcə “hal”ları ilə birlikdə “*Risalei-halli-müəmmayati-Əsmi-Hüsnə*” adını daşıyan bu əsər Əli Şir Nəvai adına Afif Əfəndi kitabxanasında 2039 nömrədə qeydiyyata düşür.

Nəzmi-əqaid: Mənzum din bilgisi kitabıdır. Bu əsər basılmışdır. Müəllifi də Nəvai olaraq göstərilmişdir (Sırrı, 1957, s. 192).

Məqalənin sonunda Ağah Sırrı Ləvənd, Əlişir Nəvaiyə aid olduğu bildirilən bir neçə əsər haqqında da məlumat vermişdir (Sırrı, 1957, ss. 192-193).

Ağah Sırrı Ləvənd məqalənin sonunda “*Risalei-halli-müəmmeyati-Əsmi-Hüsnə*” adlı əsərinin əlyazmasının faksimilesini vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ağah Sırrı Ləvənd bu məqaləsində Əlişir Nəvainin qələminə məxsus olduğunu bildirdiyi əsərlərin adını çəkməklə kifayətlənmiş, sonradan onların hər biri haqqında ayrıca məqalə yazmışdır. Həmin məqalənin birincisini “*Müəmmeyati-Əsmi-Hüsnə*” adlı əsərə həsr etmişdir (Sırrı, 1957, ss. 179-182). Müəllif məqaləsini bu sözlərlə başlayır: “*Əli Şir Nəvai adına qeydiyyatlı olan bu əsəri bu yazımda ədəbiyyat aləminə tanıtmaq istəyirəm. Əsər, “Risalei-halli-müəmmeyati-Əsmi-Hüsnə” adını daşımaqdadır. Atif Əfəndi Kitabxanasında 2039 nömrədə qeydiyyata düşür*” (Sırrı, 1957, s. 179). Əlyazmanı təsvir etdikdən sonra, əsərin adının və kimə məxsusluğunun belə yazıldığını göstərir:

Halli-müəmmeyati-Əsmi-Hüsnə li Əlişir Nəvai

Müəmmayati-ismi-Zat müstəcmii-cəmi-sifət.

Sonra iki müəmmadan bəhs edir və əsərdə 96 müəmmmanın açıqlamasının olduğunu bildirir (Sırrı, 1957, s. 180).

Ağah Sırrı Ləvənd, haqqında danışılan əsərin Əlişir Nəvaiyə məxsus ola biləcəyinə işarə edərək, məqaləsində şairin “müəmma” yazarı kimi də tanındığını, bu sahədə fəaliyyətini diqqətə çatdırmaq üçün onun “*Xəmsətül-mütəhəyyirin*” əsərində onunla Caminin arasında “müəmma” mövzusunda olan söhbəti xatırladır və onun divanlarında “müəmma” da olduğunu xatırladır: “*Divanlarındakı müəmmalara gəlinə: Nəvainin dörd divanında rast gəlinən türkcə müəmmalarından başqa, farsca divanının əlimizdə olan iki nüsxəsinin birində 157, ikincisində 341 farsca müəmma vardır. Fəqət, hər iki nüsxədəki müəmmalar arasında da bu risalədəki müəmmalar yoxdur. “Əsmi-hüsnə” müəmmaları həqiqətən Nəvaininsə, Nəvainin yeni bir əsəri qarşımızda durur deməkdir*” (Sırrı, 1957, s. 181).

Bununla belə, Ağah Sırrı Ləvənd göstərir ki, “*Türkcə açıqlamalar, hər şeydən öncə dil baxımından Nəvainin ola bilməz. Risalənin sonunda görüldüyü kimi, bunlar Nazirə ləqəbli şairə*

məxsusdur. Ədirnəli şair Əhməd Ləbibin qardaşı və şair Məhməd Kamilin qardaşı oğlu İbrahim Nazirə (Ö.H 1188 = M.1774) dövrünün tanınmış şəxslərindəndir...

Risalə, Nazirənin qələmindən çıxmışa bənəyir. Yazar, əsərin sonundakı farsca qitədə “Nazir” sözü ilə 1160-cı ildə risaləni tamamladığını bildirir. Deyəsən, risalə müəmmaların altındakı türkcə “hal”lar və başdakı farsca “Hü” müəmması ilə birlikdə Nazirənin tanınmış bir şair olması və əsərin başında “halli-müəmməyati-Əsmai-Hüsna li Əlişir Nəvai” qeydinin olması, bu müəmmaların Nəvaiyə aid olması ehtimalını qüvvətləndirir. Ancaq qəti bir hökmlə olacaq durumda deyilik. Nazirənin Osmanlı müəlliflərində adları keçən əsərlərini axtarıb tapmaq, ayrıca Nəvainin müəmmaları üzərində araşdırmalar aparmaq lazımdır. Bu mövzu üzərində aparılacaq araşdırmalara imkan vermək üçün, nüsxənin faksimilesini verməyi uyğun bildik” (Sırrı, 1957, ss. 181-182).

Agah Sırrı Ləvənd kiminsə bu mövzu üzərində araşdırma aparacağını gözləmədən, özü qaldırdığı bu məsələ üzərində araşdırma aparmağa başlayır və tədqiqatının nəticələrini bir il sonra, 1958-ci ildə çap etdirir (Sırrı, 1958, ss. 211-214). O, tədqiqat işinin gedişi haqqında yazır: “*Bursalı Tahirin “Osmanlı müəllifləri”ndə (c.II, s.45) verdiyi bilgiyə görə, Ədirnəli Qazi Nazirə İbrahimin (Ö.H.1188=M.1774) “Əsmai-Hüsna, Əsmai-Məhəmmədi, Əsmai-ənbiya, Əsmai-səhabə, Əsmai-məşayih”a aid müəmmaları vardı. Bu yolda hərəkət edərək, Öncə Nazirənin əsərlərini araşdırdım. Süleymaniyyə Kitabxanasında (Lalə İsmail, № 493) şairin əlyazısıyla yazıldığını təxmin etdiyim divanında (v.3b-6b) “Müəmməyati-Əsmai-Hüsna” başlıqlı:*

Müşəbihdür hilalə ismi-lalə

Dəlalat itmədə ismi-Cəlalə

– beytiylə başlayan müəmmalar vardı” (Sırrı, 1958, s. 211).

Bundan sonra Agah Sırrı Ləvənd əlyazmanın geniş təhlilini verir və yazır ki, “*Bütün bunlar, “Osmanlı müəllifləri”ndəki məlumatın doğruluğunu göstərir, fəqət farsca “Əsmai-Hüsna” müəmmaları düyününü çözməyirdi.*

Getdiyim kitabxanalarda müəmma risalələrini araşdırarkən Ayasofya Kitabxanasında (№ 4856) “Risaleyi-müəmma və şərhi Əsmaül-Hüsna” adı ilə qeydiyyatda olan bir nüsxədə bu müəmmaları farsca halında birlikdə tapdım:

- *Müəmma risaləsi, müəllifi: Hüseyin b. Məhəmmədül-Hüsni, müstənsihi: Fəzlullahi-Təbrizi; səhifə kənarlarında Halli-müəmma, müəllifi: Ziyayi-Ürdübadi, istinsah tarixi 927, (v. 1.b – 62 a),*

- *Əsmai-Hüsna müəmmaları (v.63a-73b),*

- *Əsmai-Hüsna müəmmaları (v.78 b-90 a),*

- *Müəmma risaləsi, müəllifi: Nizamüddin Şeyx Mahmudi-İnsani (v. 93 b – 108 b),*

- *Hilyei-hüləl, müəllifi6 Cami (v.109 b – 157a).*

Axtardığım Əsmai-Hüsna müəmmaları, nüsxənin 2 və 3 risalələri olaraq hallarilə birlikdə idilər... Bu nüsxədə, axtardığım müəmmaları farsca halları ilə tapmışdım. Fəqət, müəmmaların kimə aid olduğu anlaşılmırdı” (Sırrı, 1958, ss. 212-213).

Agah Sırrı Ləvənd axtarışları zamanı “Əsmai-Hüsna” müəmmalarını şərtləri ilə birlikdə Süleymaniyyə Kitabxanasında da tapdığını göstərir.

Beləliklə, Agah Sırrı Ləvənd yazır: “*Nəhayət, keçən ay dil və ədəbiyyat üzərinə konfrans vermək üzərə Konyaya getdiyim zaman, Mövlana muzeyi kitanbxanasında gördüyüm bir müəmma risaləsi düyünü çözmüş və məsələni meydana çıxarmış oldu. Kitabxanada 2520 nömrədə qeydiyyatda olan bu nüsxədə bu risalələr vardı:*

- *Mir Hüseyin (Hüseyin b. Məhəmmədül-hüsni)in Müəmma risaləsi (v. 1 b- 136a).*

- *Əsmai-Hüsna müəmmaları (v. 136 b. – 149a)*

Müəmma risaləsi (v.149-159b). (Sırrı, 1958, s. 213).

Agah Sırrı Ləvənd daha sonra yazır: “*Der Halli-müəmmeyati-Əsmaül-hüsnə*” adını daşıyan ikinci risalənin əvvəlində özünü “*Tilmizi-Mir Hüseyin*”, daha aşağıda da “*Həqiri sadiq Rükni-əşiq*” deyərək tanıdan biri, yazdığı farsca önsözdə, ustası Mir Hüseyin-Nişaburi adı ilə tanınmış Əmir Kəmalüddin Hüseyin b.Məhəmmədül-Hüsninin yanında olduğu zamanlar müəmma söylədiyini, ustasının söylədiyi müəmmaları əzbərlədiyini, həll edə bilmədiyi müəmmaların şərhini də ondan eşitdiyini anlatdıqdan sonra, Caminin bir sözünü bildirir. Cami: “*Belə bir müəmmaçı yetişəcəyini bilsəydim, müəmma risalələrini yazmazdım*” demiş. Camidən bir nəfər bunu soruşmuş. Cami də: “*Öncə belə söyləmişdim, amma sonradan xatırladım ki, Hüseyinin müəmmaları toplanmış deyildir. Biz təbiət sahibiyik: ara-sıra ondan eşidib təsbit etdiklərimiz yadımızdan çıxır. Başqalarının da yadında qalmayacaq, güc olduqları üçün Mir Hüseyin ölüncə unudulacaqdır*” demiş (Sırrı, 1958, ss. 213-214).

Sonra belə məlum olur ki, Mir Hüseyin tələbəsi, müəlliminin ona çəkdiyi zəhmətin qarşılığında Mir Hüseyin risaləsindəki 99 “Əsmaül-Hüsnə” müəmmasını da, uğurlu olsun deyərək, tərtib etdiyi risaləyə əlavə edir.

Agah Sırrı Ləvəndin artıq nadir nüsxə kimi oxucuların hamısı üçün əlçatmaz olduğunu nəzərə alaraq, geniş şərh etdiyimiz, Əlişir Nəvainin yaradıcılığı üçün çox əhəmiyyətli olan bu məqaləsinin sonunda yazır: “*Beləliklə, Atif Əfəndi kitabxanasındakı nüsxədə Nəvaiyə aid edilən müəmmaların, Nəvainin çağdaşı məşhur müəmmaçı Mir Hüseyinə aid olduğu, bu müəmmalara bir çoxları tərəfindən müxtəlif şərhlər bildirildiyi meydana çıxmış olur. Eyni zamanda, hər üç nüsxənin başındakı risalələrin müəllifi olaraq görünən Hüseyin b.Məhəmmədül-Hüsninin bu Mir Hüseyin olduğu anlaşılır*” (Sırrı, 1958, s. 214).

Beləliklə, Agah Sırrı Ləvənd birinci məqaləsində Əlişir Nəvaiyə aid olduğunu iddia etdiyi “Müəmmeyati-Əsmaül-Hüsnə”nin həqiqətdə Caminin məşhur müəmma ustası kimi təriflədiyi Mir Hüseyinə məxsus olduğunu özü bu məqaləsində təsdiq etmiş oldu.

Bütün araşdırmalarında Agah Sırrı Ləvənd məşhur şair və dövlət xadimi Əlişir Nəvainin həm ədəbi yaradıcılığına, həm də şəxsiyyətinə böyük qiymət vermişdir. Məhz buna görə də, böyük şairin ədəbi irsini ətraflı öyrənməyi məsləhət bilmişdir. O, yazır: “*Əlişir Nəvai bir bütün olaraq nəzərdən keçirməli olduğumuz Türk ədəbiyyatının təməl daşlarından biri və ən önəmlisidir. Türk ədəbiyyatında ilk “Xəmsə” olaraq, onun beş böyük məsnəvisindən toplanmış əsər bu gün əlimizdədir. Bunları araşdırmadan, ədəbiyyatımızda məsnəvi cığırının gəlişimi açıqlana bilirmi? “Məcalisün-nəfais” türkcə yazılmış ilk şairlər təzkirəsi olaraq qaynaqların başında yer alır. Bunu araşdırmadan XV yüzilin ədəbi durumu haqqında veriləcək hökm tam və doğru ola bilirmi? “Mühakəmətü-l-lügəteyn” türk dilinin bir qurtuluş abidəsidir. Bu əsəri, dildə milliyətçiliyin bir bayrağı kimi bu gün əlimizdə daşıyıraq.*

Nəvainin bu əsəri, onun ayrı bir üzünü və dövrünün ayrı bir özəlliyini əks etdirir. Bunun üçündür ki, bu milliyətçi fikir və sənət adamını bütün əsərləri ilə tanımalıyıq” (Sırrı, 1958, s. 127). Bu məqsədlə, Agah Sırrı Ləvənd Türkiyə kitabxanalarında saxlanan Əlişir Nəvai əlyazmalarının katoloqunu tərtib etmiş və onlar haqqında geniş məlumat vermişdir (Sırrı, 1958, ss. 127-209).

Məqalənin əvvəlində Agah Sırrı Ləvənd şairin əsərlərinin siyahısını vermişdir (Sırrı, 1958, ss. 128-209). Sonra Əlişir Nəvainin Türkiyə kitabxanalarının hər birində saxlanılan əsərlərinin əlyazmaları haqqında məlumat vermişdir. Əlyazmaları müxtəlif adlar altında cəmləşdirmişdir.

I – Topqapı Sarayı, Rəvan Kitabxanası, № 808.

Müəllif bu kitabxanada saxlanılan əlyazmaları “Külliyat” adı ilə təqdim etmiş və onların haqqında müfəssəl məlumat vermişdir (Sırrı, 1958, ss. 130-142).

II – Süleymaniyə Kitabxanası, Fatih, № 4056.

Müəllif bu kitabxanada saxlanılan əlyazmaları da “Külliyata” daxil etmiş və əsasən əlyazmaların adlarını göstərmişdir (Sırrı, 1958, ss. 142-146).

Agah Sırrı Ləvənd şairin kitabxanalarda saxlanılan divanlarını (Külliyati-devavin) ayrıca bölmədə kitabxanalar üzrə təsvir etmişdir. Şairin divanları əsasən Topkapı sarayı, Rəvan Kitabxanası, № 807; İstanbul Universiteti Kitabxanası, № 5452 (muzeydə); İstanbul Universiteti Kitabxanası, № 2001; Süleymaniyə Kitabxanası, Fatih, № 3886; Konya Genel Kitabxanası, № 6623 (Sırrı, 1958, ss. 146-154).

Agah Sırrı Ləvənd şairin türkcə divanlarının – “Qaraibüs-siğar”, “Nəvadirüs-şəbab”, “Bədayiul-vəsət” və “Fəvaidül-kibər”in hər birinin kitabxanalarda saxlanılan əlyazmalarının geniş təsvirini vermişdir (Sırrı, 1958, ss. 154-174).

Araşdırmalar zamanı da məlum olmuşdur ki, Türkiyə kitabxanalarında şairin divanlarının bütöv nüsxələri ilə yanaşı, bəzi divanlarının müxtəlif bölmələri də saxlanılır. Agah Sırrı Ləvənd onları da ayrıca bölmədə təsvir etmişdir (Sırrı, 1958, ss. 174-184).

Məlumdur ki, Əlişir Nəvai türkcə divanları ilə yanaşı, fars dilində də divanlar tərtib etmişdir. Türkiyə kitabxanalarında şairin farsca divanlarının da əlyazma nüsxələri saxlanılır. Agah Sırrı Ləvənd şairin fars dilindəki divanlarını ayrıca bölmədə təsvir etmişdir (Sırrı, 1958, ss. 185-186).

Əlişir Nəvai görkəmli Azərbaycan şairi, dahi Nizami Gəncəvidən sonra yazdığı “Xəmsə”si ilə də şöhrət qazanmışdır. Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sini fars dilində, Əlişir Nəvai isə türk dilində (Çağatay dilində) yazmışdır. Türkiyə kitabxanalarında Əlişir Nəvainin “Heyrətül-əbrar”, “Fərhad ü Şirin”, “Məcnun u Leyli”, “Səbai-səyyarə” və “Səddi-İskəndəri” poemalarının daxil olduğu “Xəmsə”sinin bütöv halda və bəzi əsərlərinin əskik olduğu əlyazma nüsxələri saxlanılır. Agah Sırrı Ləvənd bütöv “Xəmsə” əlyazmalarını ayrı, yarımçıq “Xəmsə” əlyazmalarını isə ayrıca təsvir etmişdir.

Agah Sırrı Ləvənd məqaləsinin son hissəsini Əlişir Nəvainin “Divan”ları və “Xəmsə”sindən başqa bütün əsərlərinin Türkiyə kitabxanalarında saxlanılan əlyazmalara həsr etmişdir (Sırrı, 1958, ss. 196-209).

Beləliklə, görkəmli tədqiqatçı-alim Agah Sırrı Ləvənd, Əlişir Nəvainin ədəbi irsinin öyrənilməsi sahəsində çox mühüm bir layihəni həyata keçirmişdir. O, Əlişir Nəvainin Türkiyə kitabxanalarında saxlanılan bütün əlyazmalarının katoloqunu hazırlayıb, gələcək nəvaişünaslara erməğan etmişdir.

Agah Sırrı Ləvənd Əlişir Nəvainin Türkiyə kitabxanalarında saxlanılan əlyazmalarını tədqiq edərkən, böyük şairə aid edilən, lakin o vaxta qədər elm aləminə məlum olmayan bir neçə əlyazma da aşkar etmiş və onlar haqqında elmi ictimaiyyətə məlumat vermişdir. Bu məqalənin əvvəlində alimin “Səbatu-əbhur” adlı ərəbcə sözlük, “Hali-müəmməyati-əsməi-Hüsna” adı ilə tapılan “Müəmməyati-əsməi-Hüsna” adlı risalə haqqında dərc etdirdiyi məqalələrindən bəhs etmişik. İndi isə müəllifin kitabxanalarda aşkara çıxardığı və haqqında məlumat verdiyi, Əlişir Nəvainin qələminə məxsus olduğunu iddia etdiyi “Nəzmi-əqaid” (“Nazmi-akayid”) əsərinə həsr etdiyi məqaləsi haqqında məlumat vermək istəyirik. Alim “Nəvai adına basılmış bir əsər” adlı bu məqaləsini 1958-ci ildə dərc etdirmişdir (Levend, 1958, ss. 163-169).

Müəllif məqaləsinin əvvəlində əsər haqqında belə məlumat vermişdir: *“Nəzmi-əqayid” adında olan bu əsər, 1325-ci ildə Daşkənddə daşbasma üsulu ilə çap edilmişdir. Əsərin bir nüsxəsi, yenə 1325-ci ildə Buxarada çap edilmiş Nəvainin “Məhbubul-qulub” adlı əsəri ilə birlikdə cildlənmiş olaraq Fatihdəki Millət Kitabxanasındadır (Emiri, № 684).*

Türkiyə kitabxanalarında bu əsərin əlyazmasına rast gəlmədiyim kimi, xarici olkələrin kitabxanalarında nəşr edilmiş Şərq əlyazmaları kataloqlarında da belə bir əsərin adını görmədim. Nəvayiə aid əsərlər də şairin belə bir kitabından bəhs etməzlər” (Levend, 1958, s. 163).

Agah Sırrı Ləvənd bundan sonra əsərin əvvəlində və sonunda rast gəlinən yazılar və digər qeydlər haqqında müfəssəl məlumat vermişdir (Levend, 1958, ss. 163-167).

1325/1910-cu ildə Məhəmməd Yusif tərəfindən Daşkənddə daşbasma üsulu ilə çap edilmiş bu əsəri naşir belə təqdim edir: *“Əbləgul-büləğa və əfsahul-füsahə şuarai-Türki-zəbanlarning üstad u muktədai-əmiri nizamüll-milləti vəd-din Əli Sir əl-mütəhallış bin-Nəvai quddisə sirruhning zübdeitəsnifatıdın və umdei-təlifatıdın kim məsaili-itiqadat əlfzu ibarət cəvahlərin nəzm rıştəsiğa tizüpdürlər və cəmi-əhli bidət u zəlalətlər itiqadi-fəsidlərin dələillər ilə rədd eyləb yürəklərin izipdürlər...”* (Levend, 1958, s. 163). Naşir əsərin sonunda isə bunları bildirir: *“Əl-həmdü lillahi vəl-minnəh in nüshai-şərif-i-mənzum Əmiri-kəbir nizamül-milləti vəd-din Əmir Əli Şir Nəvai mərhum əl-müsəmma bin-Nəzmül-əqaid...”* (Levend, 1958, s. 164).

Göründüyü kimi, əsərin naşiri onun Əlişir Nəvayiə məxsus olduğunu bildirir. Agah Sırrı Ləvəndi də təəccübləndirən bu məlumatlar olmuşdur. O, bu əsərin indiyə qədər elm aləminə tanılmamasına çox təəccüb edir və Nəvainin əsərlərindən verilən nümunələrə əsaslanaraq, onun Nəvai qələminə məxsus olduğuna dair fikrini belə açıqlayır: *“Əsərdən aldığımız bu parçalarda, kitabın Nəvayiə aid olduğunu təsdiq edən dəlillər olduğu kimi, şübhə yaradacaq nöqtələr də vardır. Bir dəfə kitabın “əqayid” bölümündə əsas fikir, Nəvainin inancına uyğundur... Sonra Quranla hədisdən aldığı parçalar və bunları açıqlarkən irəli sürdüyü düşüncələrin, istər “elmi-kəlam” və “hikməti-qədimə” ilə bağlı məsələdə müdafiə etdiyi fikirlərin Nəvayiə aid olmamasını bildirən heç bir səbəb yoxdur...”*

Yenə bu bölümə, şair əsərini türklər anlasın deyə, yazdığını qeyd edir və millətdən bəhs edir ki, Nəvainin hər bir əsərində müdafiə etdiyi əsas fikirlərdən biri də budur” (Levend, 1958, ss. 167-168). Bundan sonra, Agah Sırrı Ləvənd Əlişir Nəvainin başqa əsərləri ilə bu əsərdəki bəzi yerləri müqayisəli təhlil edərək, bu əsərin Nəvai qələminə məxsus olduğunu əsaslandırmağa çalışır və yazır: *“Nəzmi-əqayid” adından faydalanmaq üçün Nəvayiə aid edilmiş başqa birinin əsəri də ola bilər. Kitabın həqiqətən Nəvainin əsəri olduğuna dair əlimizdə qəti bir sübutumuz yoxdur. Ancaq bu gün əlimizdə Nəvainin adına çap edilmiş bir əsər vardır. İndiyə qədər Nəvaidən bəhs edən qaynaqların heç birində görünməyən bu əsəri ədəbiyyat aləminə tanıdaraq, Nəvai üzərində çalışanların diqqətini çəkməyi faydalı hesab etdim”* (Levend, 1958, s. 169).

Agah Sırrı Ləvəndin bu məqaləsinin dərcindən (1958) uzun illər keçməsinə baxmayaraq, elm aləmində, xüsusən nəvaişünaslıqda bu mövzuya həsr edilmiş yazıya rast gəlinmir. Nəhayət, Səlcuq Universitetinin professoru Ahmet Sevgi 2014-cü ildə bu mövzuda bir məqalə dərc etdirmişdir (Sevgi, 2014, ss. 169-175). Professor Ahmet Sevgi araşdırması zamanı müəyyən etmişdir ki, Agah Sırrı Ləvəndin elm aləminə Əlişir Nəvayiə məxsus olan əsər kimi təqdim etdiyi Çağatay türkcəsində yazılmış “Nəzmi-əqayid” adlı risalə əslində islam dünyasının məşhur alimlərindən olan Ömər Nəsəfinin (461/1069-537/1142) məşhur “Əqaidi-Nəsəfi” adlı mənzum risaləsinin Çağatay türkcəsinə tərcüməsidir (Sevgi, 2014, s. 170). Bu əsərin üzərində aparılan araşdırma zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Nəsəfi 1036 bənddən ibarət olan əsərinə öz adını yazmamışdır. Lakin Agah Sırrı Ləvəndin haqqında bəhs etdiyi əsərin naşirləri Nəsəfinin adını göstərmişlər. Çox təəssüf ki, bu qeydlər Agah Sırrı Ləvəndin diqqətindən qaçmışdır. Bu barədə professor Ahmet Sevgi yazmışdır: *“Fəqət Agah Sırrı Ləvəndin, “Nəzmi-əqaid”i “Əqaidi-Nəsəfi”nin mənzum bir tərcüməsi olduğunu fərq etməməsi bu əsərin (Nəzmi-əqaid) gerçək dəyərinin anlaşılmasını gecikdirmişdir. Amma diqqətlə baxdıqda risalənin 181 və 187-ci beytlərində mütərcim, Nəsəfinin adını göstərdiyi, 205-ci*

beytdən etibarən də “Əqaidi-Nəsəfi” mətnini cümlə-cümlə (parça-parça) tərcümə etdiyi görünür” (Sevgi, 2014, s. 171).

Bununla belə, professor Ahmet Sevgi də Agah Sırrı Ləvəndin elm aləminə təqdim etdiyi əsərin Əlişir Nəvəiyə məxsus olduğunu qəbul edir və “Nəzmi-əqaid”də Əlişir Nəvəinin “Siracül-müslimin”, “Səddi-İskəndər” və “Səbəyi-səyyarə” adlı əsərlərindən keçən ifadələrə diqqəti yönəldərək belə qənaətə gəlir ki, “bu da “Nəzmi-əqaid”in Əli Şir Nəvəiyə aid ola biləcəyinin başqa bir dəlili sayıla bilər” (Sevgi, 2014, s. 172). Yekun olaraq, Agah Sırrı Ləvəndin elm aləminə təqdim etdiyi “Nəzmi-əqaid”in Əlişir Nəvəinin əsəri ola biləcəyini qəbul edən professor Ahmet Sevgi məqaləsinin sonunda fikrini belə əsaslandırır: *“Nəticə olaraq; bütün bu müəllif və təsbitlər əlimizdəki “Əqaidi-Nəsəfi” tərcüməsinin (“Nəzmi-əqaid”) Əli Şir Nəvəiyə aid ola biləcəyi ehtimalını gücləndirməkdədir. Bizim qənaətimizə görə, “Nəzmi-əqaid”i Əli Şir Nəvəiyə ölümünə yaxın bir tarixdə yazmış, bu səbəblə də tanımaq üçün nüsxəsi yetərincə çoxaldılmadığı üçün, geniş yayıla bilməmişdir. Sözü gedən əsərin “Səbəbi-Nəzmi əqaid” bölümünün son beyti bu düşüncəmizi təsdiq edir:*

Xətt kimi məşhur adım uçmasın

Mən bu cahandan köçüb ol köçməsin” (Sevgi, 2014, s. 175).

Beləliklə, əgər yeni aparılacaq araşdırmalar da, professor Ahmet Sevginin fikrini təsdiqləmiş olarsa, Agah Sırrı Ləvəndin elm aləminə mütəfəkkir Əlişir Nəvəinin yeni bir əsərinin təqdiminin sevincini yaşamış olacağıq.

Göründüyü kimi, Türkiyənin böyük elm adamı professor Agah Sırrı Ləvənd dahi Əlişir Nəvəinin elmi ictimaiyyətə daha yaxından tanınması ilə yanaşı, şairin əsərlərinin Türkiyədə nəşri sahəsində də mühüm işlər görmüşdür. Lakin mütəfəkkir şairin ədəbi irsinin nəşri uzun müddətdən sonra baş verib. Belə ki, 1966-cı ildə böyük şairin anadan olmasının 525-ci ildönümü keçirilən zaman Türk Dil Kurumu onun əsərlərinin Türkiyə Respublikasında nəşri məsələsini həyata keçirməyi qərara almışdır. Qurum şairin əsərlərini türk dilində nəşrə hazırlamağı Agah Sırrı Ləvəndə (Agah Sırrı Levend) həvalə etmişdir (Zeynep, 1995, s. 438); (Canım, 2002, s. 143). Bu da səbəbsiz deyildi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, o dövrdə Agah Sırrı Ləvənd Əlişir Nəvəinin ədəbi irsi ilə yaxından məşğul olub bir neçə araşdırma çap etdirən tanınmış Türkiyə alimlərindən idi.

A.S.Ləvənd ona tapşırılan işin öhdəsindən layiqincə gəlmişdir. O, Əlişir Nəvəinin həyat və yaradıcılığı haqqında tədqiqatı, əsərlərindən nümunələrlə birlikdə dörd cildə ibarət mükəmməl tədqiqat və nəşr işini 1965-1968-ci illərdə tamamlamışdır. Cildlər Layihənin təşkilatçısı Türk Dil Kurumu tərəfindən böyük tirajla, nəfis tərtibatda nəşr edilmişdir.

Görkəmli tədqiqatçı-alim, ilk olaraq, Əlişir Nəvəini oxuculara daha yaxından tanımaq məqsədi ilə, Türkiyədə ilk dəfə olaraq, onun həyatı, yaradıcılığı və şəxsiyyətindən bəhs edən monoqrafiyanı yazıb nəşr etdirmişdir (Levend, 1965, ss. I-XVI+ 306+I-III s.). Dahi şairin digər üç cildə daxil edilmiş əsərləri, əsasən Türkiyə Respublikasının muzey və əlyazmalar xəzinələrində saxlanılan əlyazmaları əsasında həyata keçirilmişdir. Alimin göstərdiyinə görə, o, Türkiyədəki Süleymaniyyə kitablığı Fatih bölümündəki 4056 sayılı, Topqapı Rəvan kitablığında 808 sayılı Nəvəiyə külliyyatlarından istifadə etmişdir (Levend, 1965, s. X). Onun qeyd etdiyinə görə, istifadə edilən bütün nüsxələrin özləri və mikrofilmləri ilə tanış olmaq üçün Milli Egitim Bakanlığı Kitabxanalar Müdirliyinin dəstəyi ilə Türk Dil Kurumu tədqiqatçı alimə lazımı köməklik göstərmişdir (Levend, 1965, s. X).

Qeyd etdik ki, naşir Nəvəinin əsərlərini bütöv halda deyil, onlardan müəyyən hissələri verməklə, cəmi üç cildə yerləşdirmişdir. Bunun səbəbini onun özü belə izah etmişdir: *“Nəvəinin bütün əsərlərini ayrı-ayrı nəşr etmək, ən azından 30 cild meydana gətirmək deməkdir; heç deyilsə 30 il bu mövzu üzərində çalışmaq gərəkdir. Halbuki mənim mətnlərə ayırdığım ancaq 3 cildir. II cildə*

şairin 5 divanı, III cildə 5 məsnəvisi, IV cildə isə başqa əsərləri yer alacaqdır. Daha öncəki hazırlıqların olmasaydı, bu 4 cildi iki il içində bitirmək də mümkün olmazdı” (Levend, 1965, s. XI). Naşir daha sonra yazır: “II və III cildlərdəki divanlarla məsnəvilərin tamamı deyil, ən gözəl parçalar alınaraq geniş xülasə veriləcəkdir. IV cildə yer alacaq başqa əsərləri üçün də eyni yol izlənəcəkdir. Məhz bu düşüncə ilədir ki, tənqidi təzyiqdən bu əsərdə imtina etməli oldum” (Levend, 1965, s. XI).

Naşir dördcildliyin ikinci cildinə Nəvainin divanlarını daxil etmişdir. Kitabda şairin türk (Çağatay) dilində yazdığı, ümumi adı “Xəzainul-məani” (“Mənalər xəzinəsi”) olan dörd divanı (“Çahar divan” da deyirlər), fars dilində qələmə aldığı 1 divanı toplanmışdır (Levend, 1966, ss. , VI-VIII +269). Cildə türk dilindəki divanlar və farsca divanı bu ardıcılıqla verilmişdir: – “Qəraibüs-siğər” (“Uşaqlığın qəribəlikləri”, s.19-73); “Nəvadirüş-şəbab” (“Gəncliyin nadirlikləri”, s.77-114); “Bədayiül-vəsət” (“Orta yaşın gözəllikləri”, s.117-151); “Fəvaidül-kibər” (“Böyüklüyün faydaları”, s.155-215); Farsca divan (s.219-234). Müəllif cildə yazdığı Ön sözdə hər bir divanın tərkibi haqqında məlumat vermiş (Levend, 1966, ss. VI-VIII), kitabın sonunda bəzi çağatay sözlərinin lüğətini (s.235-259) və Şərh və izahlar (Açıqlamalar) əlavə etmişdir (s.261-268).

Agah Sırrı Ləvəndin hazırladığı dördcildliyin üçüncü cildinə Nəvainin “Xəmsə”sinə daxil olan “Heyrətül-əbrar”, “Fərhad və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Səbai-səyyar” və “Səddi-İskəndər” məsnəvilərindən müəyyən hissələr daxil edilmiş və onların haqqında məlumat verilmişdir (Levend, 1967, ss. I-VIII+566). Naşirin özünün qeyd etdiyi kimi, kitabda “Xəmsə”yə daxil olan əsərlər bütövlükdə deyil, təqribən dördə birini təşkil edən hissələrdir. Naşirin belə bir yol seçməsinin əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, o, dörd cildliyin I cildində “Xəmsə”nin təhlilinə “Nəvainin Xəmsəsi” adlı bölmə həsr etmiş və 5 məsnəvi haqqında geniş bəhs etmişdir (Levend, 1965, ss. 75-178). Kitab şairin birinci məsnəvisi “Heyrətül-əbrar” məsnəvisi ilə başlayır (s.17-95). Kitabda məsnəvilərdən verilən örnəklərdən sonra A.S.Ləvənd bəzən məsnəvidə həmin örnəyə aid öz şərhini, bəzən də iki örnək arasındakı hissədə baş verən hadisələrin qısa şərhini verməklə, oxucuda təsvir etdiyi məsnəvi haqqında tam təsəvvür yaratmağa çalışır. Kitabda məsnəvinin başlanğıcı və sonu məsnəvidə olduğu kimi, yəni izahsız verilmişdir.

Naşir birinci məsnəvinin tərtibini sonrakı əsərlərin tərtibində də təkrarlayır. Kitabda Nəvainin ikinci məsnəvisi olan “Fərhad və Şirin”nə əvvəlkinə nisbətən geniş yer vermişdir (s.99-201). Kitabda şairin üçüncü məsnəvisi “Leyli və Məcnun” (s.205-288), “Səbai-səyyar” adlı dördüncü məsnəvisi (s.291-407), “Səddi-İskəndər” adlı sonuncu, beşinci məsnəvisi (s.411-556) göstərilən səhifələrdə yer almışdır.

A.S.Ləvəndin nəşr etdirdiyi dördcildliyin IV cildinə şairin “Divan”ları və “Xəmsə”sindən başqa, digər əsərləri daxil edilmişdir (Levend, 1968, ss. I-VIII+311). Əsərlər cildə yazıldığı tarixi ardıcılıqla salınmışdır. Müəllif cildə daxil etdiyi əsərləri mövzularına görə, belə təsnif etmişdir:

1. Dini və təsəvvüfi əsərlər: Münacat, Cihil Hədis, Nazmül-cəvahir; Nəsayimül-məhəbbə, Lisanüt-tayr”, Siracül-müslimin.
2. Dil və ədəbiyyatla bağlı əsərlər: Məcalisün-nəfais, Risaleyi- müəmma (farsca), “Mizanül-əvzan”, Mühakimətül-lüğəteyn.
3. Tarixi əsərlər: “Tarixi-ənbiya və Hukəma, “Tarixi-mülüki-Acəm, Zübdətül-təvarix.
4. Əxlaqa aid əsər: Məhbubul-qulub.
5. Xatirələr: Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir, Xəmsətül-mütəhəyyirin, Haləti-Pəhləvan Məhəmməd.
6. Bəlgələr: Vəkfıyyə (farsca və türkcə), Münşəat (türkcə və farsca).

Cildə daxil edilən 17 əsərdən 3-ü “Cihil Hədis” (s.17-24), “Lisan üt-tayr” (s.133-185), “Siracül-müslimin” (s.221-225) nəzm və qalanları “Münacat” (s.9-13), “Vəqfiyyə” (s.27-36),

“Nəzmül-cəvahir” (s.39-46), “Tarixi-müluk Əcəm” (s.49-53), “Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir” (s. 57-60), “Məcalisün-nəfais” (s.63-86), “Münşəat” (s.89-100), “Xəmsətül-mütəhəyyirin” (s.113-118), “Haləti-Pəhləvan Məhəmməd” (s.121-124), “Nəsayimül-məhəbbət” (s.127-129), “Mühakimətül-lüğətəyn” (s.189-217), “Məhbubul-qulub” (s.229-276) adlı nəsr əsərləridir. Cildin sonuna bəzi çağatay sözlərinin lüğətini (Sözlük) əlavə etmişdir (s.277-311).

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Ağah Sırrı Ləvənd mütəfəkkir sənətkar Əlişir Nəvainin əsərlərinin nəşri və tədqiqi sahəsində əvəzolunaz xidmətlər göstərmiş və Türkiyədə nəvaişünaslığın əsasını qoymuşdur. Onun araşdırmaları bu gün də öz elmi əhəmiyyətini itirməyib və tədqiqatçı alimlərin istinad etdiyi əsas mənbələrdən hesab edilir.

Ağah Sırrı Ləvəndin başqa bir xidməti isə böyük şairin əsərlərinin əlyazma nüsxələrinin Türkiyə muzey və əlyazma fondlarından tapıb, elm aləminə təqdim etməsidir. Bu nüsxələr sonrakı illərdə istər Özbəkistanda, istərsə də Türkiyədə Əlişir Nəvainin əsərlərinin tənqidi mətnlərinin hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır.

Ədəbiyyat / References

- Ateş, A. (1957). *Ali Şir Nevainin arapça sözlüğü hakkında* (Vol. 5). Ankara: TDAY-Belleten.
- Canım, R. (2002). Türk kültür ve edebiyatında Ali Şir Nevayi ve Türkiyede Ali şir Nevayi çalışmaları. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (19).
- Fidan, Z. (2020). Ali Şir Nevaiye atfedilen Sebatü Ebhur isimli eserin müellif karmaşasına dair bazı tespitler. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* (21), 402-411.
- Levend, A. S. (1958). *Nevai Adına Basılmış Bir Eser: Nazm-ı akayid // Jean Deny Armağanı* . (J.L.Eckmann, Ed.) Ankara: TDK Yay.
- Levend, A. S. (1965). *Ali Şir Nevai. Hayatı, sanatı ve kişiliği* (Vol. I). Ankara: Türk Dil Kurumu yayınlarından.
- Levend, A. S. (1966). *Ali Şir Navai. Divanlar. 4 Türkçe, 1 Farsça Divan* (Vol. II). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Levend, A. S. (1967). *Ali Şir Navai. Hamse. Hayretül – Ebrar, Ferhad ü Şirin, Leyli vü Məcnun , Sebai – Seyyar , Seddi – İskender* (Vol. III). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Levend, A. S. (1968). *Ali Şir Navai. Divanlar ile Hamse dışındaki eserler* (Vol. IV). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sevgi, A. (2014). “Nesefi Akaidi”nin Ali Şir Nevaiye isnat edilen manzum bir tercümesi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (31), 169-175.
- Sırrı, L. A. (1957). *Nevainin eserleri* (Vol. 5). Ankara: TDAY-Belleten.
- Sırrı, L. A. (1957). *Nevaiye atfedilen bir eser: Müəmmeyati-əsməi-hüsnə* (Vol. 5). Ankara: TDAY-Belleten.

Sırrı, L. A. (1958). *Nevaiye atfedilen əsməi-hüsnə müəmmalarının sahibi* (Vol. 6). Ankara: TDAY-Belleten.

Sırrı, L. A. (1958). *Türkiye kitəplıklarındaki Nevai yazmaları* (Vol. 6). Ankara: TDAY-Belleten.

Zeynep, K. (1995). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar. İkinci kitab.* Ankara: TDK Yayınları.

Zülfikar, H. (2023). *Agah Sırrı Levend ve Ali Şir Nevai ile ilgili yayınları // Ali Şir Nevayinin eserleri ve kültürel etkileri.* Ankara.